

MONIKA TUROČEKOVÁ*

Špecifické výrazové prostriedky v novelistickej tvorbe Rudolfa Dobiáša ako indikátory individuálneho štýlu autora

TUROČEKOVÁ, M.: Specific means of expression in the novelistic works of Rudolf Dobiáš as indicators of the author's individual style. *Slavica Slovaca*, 59, 2024, No 3, pp. 502-514 (Bratislava).

The paper focuses on the means of expression (linguistic and thematic) characteristic for the novelistic work of Rudolf Dobiáš (concentrated in the collection *Príbehy z prítmnia*) and on the expressive categories that are realized through them. It presents the dominant features of the author's individual style. It analyzes selected means of expression applied with regard to the socio-stylistic stratification of the novels.

Individual style of the author, expressive means, expressive categories, socio-stylistic analysis, theory of lexical motivation.

1. Úvod

Rudolf Dobiáš (nar. 29. 9. 1934) patrí k autorom poznačeným obdobím totality, keďže už ako devätnásťročný vysokoškolák bol v decembri 1953 obvinený z protištátnej činnosti a bol odsúdený na osemnásť rokov väzenia. Vo väzení strávil sedem rokov (prevažne v Jáchymove) a na slobodu ho prepustili v máji 1960 na základe amnestie.¹ Ako bývalý **politický väzeň** tematizoval obdobie politických represíí v 50. rokoch 20. storočia na Slovensku v zbierkach noviel *Temná zeleň* (1996), *Tajní ľudia* (1999), *Zvony a hroby* (2000) a *Znovuzrodenie* (2007).² Akýmsi prierezom Dobiášovej novelistickej tvorby je výber šiestnástich noviel (z vyššie uvedených zbierok) sústredený do zbierky *Príbehy z prítmnia*³ (2014), za ktorú získal v roku 2016 Cenu ministra kultúry SR. Autor v nich mapuje nielen vlastný osud, ale aj osudy ľudí, ktorých komunistický režim pokladal za nepriateľov štátu. Rudolf Dobiáš bol v rokoch 2017 a 2019 navrhnutý na Nobelovu cenu.

2. Teoreticko-metodologické východiská

Metodologicky práca vychádza z Mikovej výrazovej sústavy a koncepcie štýlu⁴ ako jedinečnej dynamickej konfigurácie istých výrazových kategórií (vlastností) v texte, reprezentovaných

* Mgr. Monika Turočková, PhD., Katedra slovenského jazyka, literatúry a didaktiky, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, turocekova@fedu.uniba.sk

¹ <https://www.upn.gov.sk/sk/rudolf-dobias-1934/> (cit. 6. 8. 2024)

² <https://www.litcentrum.sk/autor/rudolf-dobias> (cit. 6. 8. 2024)

³ Dobiáš, R.: *Príbehy z prítmnia*. Bratislava: Hlbiny, 2014. 391 s. V zbierke *Príbehy z prítmnia* sa nachádzajú uvedené novely: *Temná zeleň*, *Mladší brat*, *Spoveď Márie Magdalény*, *Hanba*, *Jazero*, *Cudzí život*, *Koniec cesty*, *Klavír*, *Prvá láska*, *Znovuzrodenie*, *Chlapec za oknom*, *Cela*, *Úsmev*, *Hlad*, *Učiteľ*, *Veľká májová pobožnosť*.

⁴ Miko, F. – Popovič, A.: *Tvorba a percepcia*. Bratislava: Tatran, 1978. 386 s., Plesník, Ľ. a kol.: *Tezaurus estetických výrazových kvalít*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2011. 486 s.

jazykovými a tematickými prostriedkami; čiastočne z koncepcie interaktívnej štylistiky,⁵ z koncepcie individuálneho štýlu a z teórie lexikálnej motivácie.⁶ Pojem výrazová kategória označuje výrazovú kvalitu, teda to, ako na nás výpoveď pôsobí. Prítomnosť výrazovej kategórie sa vo výpovedi objektívne prejavuje prostredníctvom tzv. štrukturálnych indikátorov,⁷ teda prostredníctvom ukazovateľov (signálov) prítomnosti výrazovej kvality vo výpovedi. F. Miko usporiadal výrazové kategórie do sústavy. Základné **výrazové kategórie** sú usporiadané v binárnych opozíciách: *operatívnosť* – *ikonickosť*, *zážitkovosť* – *pojmovosť*, *subjektívnosť* – *sociatívnosť*. Operatívnosť sa rozvetvuje do subjektívnosti a sociatívosti, ikonickosť do zážitkovosti a pojmovosti.⁸

Novelistická tvorba Rudolfa Dobiáša sa vyznačuje obraznosťou. Figuratívnosť výrazu (obraznosť jazykového vyjadrenia) je založená na využívaní prostriedkov, ktoré posilňujú jednak implicitnosť umeleckého vyjadrovania (metafora a metonymia) a jednak jeho explicitnosť (prívlastky, epitetá a prirovnania).⁹ Pri analýze metafor využívame metódy kognitívnej lingvistiky.¹⁰ Pri chápaní pojmu metafora vychádzame z koncepcie autoriek H. Skirl a M. Schwarz-Friesel,¹¹ ktoré definujú metaforu „ako špecifickú formu ‚nie doslovného‘ používania jazyka“¹² a okrem termínu **metafora** pracujú aj s termínom tzv. „**metaforických výpovedí**“.¹³ Za takéto výpovede pokladajú „vety, ktoré sa používajú v konkrétnom komunikačnom kontexte“ a ktoré „sa vyznačujú tým, že obsahujú aspoň jeden výraz, ktorý nie je použitý doslovne“¹⁴ (môže ísť o jedno slovo alebo o viacero výrazov, ktoré sú vo výpovedi použité metaforicky). V uvedenej koncepcii sa ďalej berie do úvahy, na aké **koncepty**¹⁵ sa referuje pri používaní metaforického jazyka a aké špecifické kombinácie konceptov takýmto spôsobom vznikajú. Vo všeobecnosti možno vzťah medzi referenciou a významom pre metaforické výrazy typu *X je Y* zhrnúť takto: Výrazom *X* sa referuje na koncept₁, výrazom *Y* sa referuje na koncept₂. „Z hľadiska jazykového porozumenia to znamená, že recipienti v procese porozumenia na jednej strane uskutočňujú túto referenciu a na druhej strane konštruujú špecifický vzťah medzi konceptom₁ a konceptom₂, ktorý sa zvyčajne interpretuje ako KONCEPT₁ JE AKO KONCEPT₂, VZHLADOM NA SPOLOČNÉ PRÍZNAKY Z.“¹⁶

Ako metódu štylistického výskumu sme si zvolili textovú analýzu, založenú primárne na skúmaní použitých výrazových prostriedkov v texte, a čiastočne socioštylistickú analýzu¹⁷ no-
viel v zbierke *Príbehy z prítmnia*.

⁵ Slančová, D. a kol.: Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky I, II. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2022. 927 s.

⁶ Ološtiak, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. 339 s.

⁷ Plesník, E. a kol.: Tezaurus estetických výrazových kvalít, c. d., s. 15-20.

⁸ Plesník, E. a kol.: Tezaurus estetických výrazových kvalít, c. d., s. 22-23.

⁹ Slančová, D. a kol.: Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky I, II, c. d., s. (741) 261.

¹⁰ Skirl, H. – Schwarz-Friesel, M.: Metapher. Heidelberg: Universitätsverlag WINTER, 2013. 100 s.

¹¹ Autorky sa dištancujú od konceptuálneho chápania metafory v zmysle koncepcie G. Lakoffa a M. Johnsona (1980) a Z. Kövecsesa (2010). Termín metafora používajú len v súvislosti s jazykovou rovinou, nie však s konceptuálnymi (pojmovými) štruktúrami (s. 10). Rovnako sa nepripájajú k častému používaniu tohto termínu v bežnom jazykovom kontexte, podľa ktorého sa každý jazykový prejav označuje za metaforu, ak mu možno priradiť ďalší význam, ktorý presahuje doslovný význam, porovnaj Mohl, A.: Metaphern-Lernbuch. Paderborn: Junfermann Verlag, 1998, s. 6.

¹² Skirl, H. – Schwarz-Friesel, M.: Metapher, c. d., s. 6.

¹³ Skirl, H. – Schwarz-Friesel, M.: Metapher, c. d., s. 6.: „metaphorische Äußerungen“

¹⁴ Skirl, H. – Schwarz-Friesel, M.: Metapher, c. d., s. 6.

¹⁵ Skirl, H. – Schwarz-Friesel, M.: Metapher, c. d., s. 7-8: Koncepty sú vo všeobecnosti „mentálne organizačné jednotky, v ktorých uchováame poznatky. (...) Základný proces vytvárania mentálnych, vnútorne uložených reprezentácií sa všeobecne označuje ako konceptualizácia. Výsledkom konceptualizácie je teda mentálny obraz, ktorý sme si o niečom vytvorili.“

¹⁶ Skirl, H. – Schwarz-Friesel, M.: Metapher, c. d., s. 9.

¹⁷ Socioštylistická analýza textu „vychádza z konceptu interaktívnej štylistiky a jej socioštylistického subsystému“ a naznačuje „ako sa sociálne javy, štruktúry a procesy realizujú v jazyku a štýle textu“, porovnaj Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dána „Noc temných klamstiev“ – náčrt metódy. In: World Literature Studies, vol. 12, No. 2, s. 85-94.

Cieľom štúdie je identifikovať **výrazové prostriedky** (jazykové, predovšetkým lexikálne, a tematické prostriedky/motívy) príznačné pre novelistickú tvorbu Rudolfa Dobiáša a **výrazové kategórie**, ktoré sa prostredníctvom nich realizujú, a na ich pozadí zistiť dominantné črty individuálneho štýlu autora. V práci sa zároveň zameriame na vybrané výrazové prostriedky uplatňované vzhľadom na socioštylistickú stratifikáciu jednotlivých noviel, tzv. socioštylémy.¹⁸

3. Koncept individuálneho (autorského) štýlu

Autorský štýl, označovaný aj termínmi **individuálny** alebo **personálny štýl**, sa chápe ako štýl jedného autora, preto ho M. Čechová¹⁹ zaraďuje k subjektívnym štýlom. Individuálny štýl možno identifikovať na základe zovšeobecnenia istých črt prejavov toho istého autora. Prejavuje sa vo využívaní istých charakteristických jazykových prostriedkov a postupov pri výstavbe jazykových prejavov. J. Mistrík pokladá za identifikačné prvky individuálneho štýlu aj frekvenciu, distribúciu a sémantiku jazykových prostriedkov. Podľa neho „má svojrázny individuálny štýl takmer každý autor, ktorý vo svojich prejavoch nepotláča silu subjektívnych štýlotvorných činiteľov“.²⁰ Do textu sa tak premieta intelektuálna vyspelosť autora a s tým súvisiaci kultúrny rozhľad, prejavujúci sa napr. v znalosti frazém a citátov, ďalej skúsenosti, názory a postoje autora. Text ovplyvňuje aj sociálne prostredie, z ktorého autor pochádza, autorovo chápanie témy a jeho vzťah k téme.

F. Miko a A. Popovič používajú na označenie individuálneho (autorského) štýlu termín **autorská singularnosť (jedinečnosť) výrazu**. Chápe sa ako „variabilita zaisťujúca štýlovú jedinečnosť množiny textov daného autora v relácii k textom iných autorov“ a „je daná rekurenciou istých výrazových znakov v dielach daného autora“.²¹ Tieto **výrazové znaky (kategórie)** sa realizujú formou jazykových (napr. lexikálnych) a tematických prostriedkov (motívov),²² ktoré sú nástrojom identifikácie autorského štýlu.

V koncepcii D. Slančovej sa vymedzuje štýl na komunikačnom (širšie na interakčnom) základe. Podľa rôznych úrovní abstrakcie vymedzuje autorka singularný štýl, výrazový štýl a individuálny štýl (individuálny personálny/skupinový štýl). **Singularný štýl** je štýl konkrétneho textu (ako základnej jednotky komunikačného aktu) je charakteristický „špecifickou konfiguráciou štylistických kvalít, tvorených realizáciou štýlém.“²³ Na vyššom stupni zovšeobecnenia je **výrazový štýl** založený na vymedzovaní výrazových kvalít textu (textov) na pozadí indikátorov (siete štýlém) príslušného typu. Súvisí so štylistickou výrazovou kvalitou textu/súboru textov. Vzhľadom na individualitu tvorcu textu vymedzuje **individuálny personálny štýl**, ktorý chápe ako „zovšeobecnené individuálne štýlové znaky podmienené takou konfiguráciou/konfiguráciami štýlém“,²⁴ ktoré sú príznačné pre jazykové prejavy jedného tvorcu textu. Tie konfigurácie, ktoré majú tendenciu opakovať sa v textoch jedného autora, tie nazýva štýlové konštanty. Tie konfi-

¹⁸ Socioštylémy chápeme ako štýlémy, ktorými sa realizujú socioštylistické kvality textu, porovnaj Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dána, c. d., s. 94.

¹⁹ Čechová, M. a kol.: Současná stylistika. Praha: NLN s. r. o., 2008, s. 18.

²⁰ Mistrík, J.: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989, s. 31.

²¹ Miko, F. – Popovič, A.: Tvorba a recepcia, c. d., s. 163.

²² Miko, F. – Popovič, A.: Tvorba a recepcia, c. d., s. 161.

²³ Slančová, D.: Štýl v jazykovej interakcii a jeho druhy. In Sičáková, E. (ed.): Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity, roč. 13. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity, 2007, s. 121.

²⁴ „Štýlému chápeme ako kognitívno-pragmatickú vnútorne štruktúrovanú trojdimentzionálnu jednotku, utváranú funkciou, obsahom a vnútornou a vonkajšou formou“, bližšie pozri Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dána, c. d., s. 86.

gurácie, ktorými sa texty jedného autora líšia, nazýva štýlové premenné“.²⁵ Štýlové konštanty reprezentujú celú autorovu tvorbu, ide o typický a relatívne ustálený spôsob výberu a využívania jazykových a kompozičných prostriedkov z možností, ktoré má autor k dispozícii.²⁶

V štúdiu pracujeme s termínom a pojmom **individuálny štýl**, ktorý chápeme ako dynamickú konfiguráciu určitých výrazových kategórií (vlastností) realizovaných prostredníctvom výrazových prostriedkov (jazykových a tematických prostriedkov/motívov). Nazdávame sa, že individuálny štýl Rudolfa Dobiáša možno zároveň charakterizovať pomocou istých socioštylém²⁷ (prítomných v textoch analyzovaných noviel), realizovaných jazykovo predovšetkým registrovo motivovanou lexikou ako súčasťou komplexnejších štylistických kvalít (markantnosti a jej subkategorii figuratívnosti, koloritu, kontrastu, komickosti, irónie a pod.).

4. Koncept komunikačného registra

Komunikačný register možno charakterizovať ako „súbor výrazových prostriedkov, ktorých existenčnou motiváciou je spätosť s istými viac alebo menej opakujúcimi sa, unifikovanými, „ritualizovanými“ komunikačnými situáciami, v ktorých sa dané prostriedky preferenčne používajú“.²⁸ **Registrové lexikálne jednotky** sú situačne podmienené a vypovedajú o preferenčnom používaní v istej komunikačnej situácii, teda pomáhajú identifikovať komunikačnú doménu, s ktorou sú späté, napr. pre **komunikačný register konfesionalnej lexiky** sú charakteristické výrazové prostriedky ako *pápež*, *omša*, *Božie telo*, *kázať*. V súvislosti s tým sa používa aj pojem a termín registrový marker. M. Ološtiak pokladá za **registrové markery** „lingválne a paralingválne prostriedky, ktoré sú typické pre určitý komunikačný register“.²⁹ Komunikačný register je jeden zo základných pojmov socioštylistiky. Viaže sa na koncept sociálnej inštitúcie.³⁰ Komunikačný priestor spätý s istou sociálnou inštitúciou sa vymedzuje ako komunikačná sféra, v rámci ktorej sa ustálilo, normovalo jazykové a parajazykové správanie.

Novelistická tvorba Rudolfa Dobiáša patrí primárne do literárnej komunikačnej sféry. Hoci sa Rudolf Dobiáš nereprezentuje ako striktne náboženský autor, jeho diela obsahujú prvky duchovnosti a filozofického zamyslenia sa nad otázkami viery či zmyslu utrpenia. Motív hľadania vyššieho zmyslu sa často spája s myšlienkami o Bohu a transcencii. V autorovej tvorbe sa to prejavuje v prieniku literárnej komunikačnej sféry s náboženskou komunikačnou sférou. Zatiaľ čo literatúra je sociálnou inštitúciou patriacou do skupiny inštitúcií spätých s estetickým pôsobením a umením, náboženská komunikačná sféra predstavuje komunikačný priestor, ktorý je spätý s náboženstvom ako osobitnou sociálnou inštitúciou.³¹ Estetická funkcia diela je schopnosť diela vyvolávať obrazom estetický zážitok,³² ktorý môže pri recepcii diela prerásť do osobnostného, výchovného pôsobenia,³³ založeného na schopnosti vyvolávať isté postoje a akčné

²⁵ Slančová, D.: Štýl v jazykovej interakcii a jeho druhy, c. d., s. 121.

²⁶ Findra, J.: Rozbor štýlu prózy. Bratislava: SNP, 1971, s. 18.

²⁷ Pomocou socioštylém sa realizuje socioštylistická informácia, teda informácia o variabilite sociálnych aktivít, jazykového správania, o variabilite jazyka ako stratifikovaného systému, uplatňujúceho sa v sociálnom správaní ľudí, porovnaj Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dána, c. d., s. 86.

²⁸ Ološtiak, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie, c. d., s. 268.

²⁹ Ološtiak, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie, c. d., s. 269.

³⁰ Sociálna inštitúcia je relatívne stály, v danom spoločenstve či skupine uznávaný súbor predpisov a noriem, obvykle formálnych, vrátane predpisov týkajúcich sa sociálnych rolí, porovnaj Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dána, c. d., s. 86.

³¹ Porov. Slančová, D. a kol.: Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky II, c. d., s. 232 (712).

³² Miko, F. – Popovič, A.: Tvorba a recepcia, c. d., s. 170.

³³ Miko, F. – Popovič, A.: Tvorba a recepcia, c. d., s. 165.

dynamizmy.³⁴ Dielo je viazané na autora, na jeho psychiku a biografii, autor je expedientom postoja, dielo je vyjadrením, prejavom a svedectvom autora.³⁵ Prostriedky literárneho makrosociálneho komunikačného registra sú nositeľmi socioštylistickej informácie aj estetickej informácie. Dominantným komunikačným registrom náboženskej komunikačnej sféry je **náboženský makrosociálny komunikačný register**, ktorý sa chápe ako konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie preferované v náboženskej komunikačnej sfére. Výrazové prostriedky zviazané s náboženskou komunikačnou doménou predstavujú komunikačný register konfesionalnej lexiky.³⁶ Keďže v našej kultúre dominuje kresťanské náboženstvo, môžeme náboženský makrosociálny komunikačný register špecifikovať ako **kresťanský makrosociálny register**, v rámci ktorého sa vydeľuje **rímskokatolícky komunikačný subregister** (a s tým spätý **subregister rímskokatolíckej lexiky**). Označuje sa ním preferované konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie viažuce sa na dynamické aspekty fungovania sociálnej inštitúcie (sociálne roly) a na sociálne javy (sociálny status a sociálna vzdialenosť).³⁷ V uvedenom subregistri sa teda uplatňujú rôzne rolové a statusové mikrosociálne registre. V Dobiášových novelách možno za najdominantnejšiu pokladať sociálnu rolu kňaza a s tým spätý **kňazský mikrosociálny komunikačný register**.

Socioštylémy môžu byť súčasťou **komplexnejších štylistických kvalít**,³⁸ predovšetkým kontrastu. V novele *Temná zeleň*³⁹ sa markantnosť výrazu posilňuje na pozadí kontrastu dvoch komunikačných registrov (z hľadiska horizontálnej aj vertikálnej diferenciácie) viažucich sa na odlišné sociálne roly dvoch postáv (väzňov v Jáchymove; kňaza a Kamagoreho). S postavou kňaza (otca Josefa) sa spája na jednej strane vyšší, formálny, oficiálny register reprezentovaný lexikou kňazského mikrosociálneho registra, resp. kresťanského makrosociálneho registra (*Boh*, kolokácia *dotyk Boží ruce*) v interferencii s bežným makrosociálnym komunikačným registrom reprezentovaným výrazovým prostriedkom oslovenia (*hochu*) s prvkami neoficiálnosti a dôvernosti. Nižší register Kamagoreho charakterizuje expresívna lexéma *sprostosť* a lexéma s kvalifikátorom hrub. *kašľať na niekoho* v spojení s neutrálnym konfesionalizmom (teda registrovo motivovanou lexémou z náboženskej komunikačnej domény) *Boh*. Sociálno-sémantická inkompatibilita týchto výrazových prostriedkov tvorí kontrast.⁴⁰ Kontrast nižšieho a vyššieho registra, kombinácia náboženského registra a kolokviálneho registra prispieva ku komickosti. Na metaforicky posunutom význame lexémy *dotyk* (v spojení *dotyk Božej ruky*) sa zakladá významový protiklad medzi vypovedaným a skutočným zmyslom lexémy *dotknúť sa*, ktorý je indikátorom ironickosti výrazu. Na skutočný význam lexémy *dotknúť sa* vo vete *Už sa ma dotkol [Boh]* odkazuje predchádzajúci kontext reprezentovaný výrazmi (*vybité zuby, jazva a vybočený nos*).

„Boh sa nepretržite zúčastňuje na živote každého človeka,“ povedal otec Josef.

Kamagore podráždene namietol:

„Sprostosť! Boh na nás zvysoka kašle.“

³⁴ Miko, F. – Popovič, A.: Tvorba a recepcia, c. d., s. 28.

³⁵ Miko, F. – Popovič, A.: Tvorba a recepcia, c. d., s. 65.

³⁶ Ološtiak, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie, c. d., s. 269.

³⁷ Ološtiak, M.: Aspekty teórie lexikálnej motivácie, c. d., s. 269-270.

³⁸ Porov. Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dána, c. d., s. 91: „Štylistická a štylová kvalita je komplexnou kvalitou, ktorá v sebe kóduje rozličné typy informácií. Primárne informácie sú lingválne a paralingválne (...), ktoré informujú samy o sebe a zároveň sú nositeľmi ďalších typov informácií: pragmatickej, textovej, psychologickkej a sociálnej. Tieto informácie vyjadrené lingválnymi a paralingválnymi prostriedkami ako vonkajšími formálnymi prostriedkami štylémy zo štylistického hľadiska chápeme ako lingvoštylistické, paralingvistické, pragmalingvistické, textovoštylistické, psychoštylistické a socioštylistické kvality textu.“

³⁹ Dobiáš, R.: *Temná zeleň*. In Dobiáš, R.: *Príbehy z prítmnia*. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 3-79.

⁴⁰ Porov. Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dana, c. d., s. 92.

Kňaz na neho pozrel svietiacim pohľadom. Videli sme ho všetci. (...) Ten pohľad zosadol na Kamagoreho zjazvený obličaj ticho ako vták. „Jednou i ty ucítiš dotyk Boží ruce na své hlavě, hochu,“ povedal pokojne.

Kamagore sa zasmial chriplavým smiechom (...). Prstom ukázal na svoj vybočený nos, jazvu a vybité zuby. „Ďakujem, neprosím. Už sa ma dotkol. Stačilo, pán farár.“ (Temná zeleň, s. 24)

Kontrast medzi očakávaným jazykovým správaním postavy (väžňa Kamagoreho) vyplývajúci zo sociálneho statusu (a vnútornej charakteristiky postavy: „*Bol prchký, nezdvorilý, vulgárne sa vyjadroval, neznášal pokojný rozhovor dospelých...*“ s. 24) a registrom náboženskej komunikačnej sféry (*pomodliť sa, klakne si, modliť sa, Otčenáš*) je zdrojom komiky. Tieto štylistické kvality sa uplatňujú pri opise situácie založenej na solidarite Kamagoreho s kňazom, ktorému za slúženie polnočnej omše v tábore hrozí pobyt v korekcii. Zážitkovosť a markantnosť posilňuje kontrast komunikačného registra konfesionalnej lexiky a expresívne motivovanej lexiky (*motáť, pliesť*) z bežného makrosociálneho registra vo frazémach *motá jedno cez druhé, pletie piate cez deviate*.

„Zabudol som sa pomodliť pred spaním, pán veliteľ,“ povie Kamagore s úsmevom. A naozaj: klakne si k posteli a nahlas sa začne modliť Otčenáš. Nepozná slová, motá jedno cez druhé, pletie piate cez deviate, je to smiešne i dojemné a stále nikto nechápe zmysel tohto divadielka. (Temná zeleň, s. 49)

Vo viacerých novelách zbierky je dominantný **väzenský komunikačný register** zastúpený registrovo motivovanými lexémami (*dozorca, dozorkyňa, vyšetrovanec, vyšetrovateľ, vyšetrovacia väzba, návštevný barak, návštevná miestnosť, trestná činnosť, vypočúvanie, výsluch, podať hlásenie, zastaráv. raport, cela, samotka, Leopoldov, Pankrác, Justičný palác, slang. kavalec* (väzenská posteľ), slang. *bachár, subšt. zabásnuť*), z ktorého možno vyčleniť **makrosociálny subregister pracovného tábora**⁴¹ (v Jáchymove) reprezentovaný registrovo motivovanou lexikou (*pracovný tábor, tábor, nápravnovýchovné zariadenie, barak, strážna veža, ostnatý drôt, referent, slang. korekcia* (trestná cela na nápravu väzňov v nápravných pracovných táboroch), slang. *útekár, subšt. láger*) a lexikou z banského prostredia (*fárať, šachta, halda* (násyp z odpadového materiálu, obyč. z baní a lomov), nár. *garbidka* (karbidová lampa) či ban. *hlušina*), keďže v pracovných táboroch boli väzni nútení ťažiť uránovú rudu v uránových baniach. S väzenským prostredím súvisí aj lexika administratívnej komunikačnej sféry (*zápisnica, správa*) a právnej komunikačnej sféry (*sudca, prokurátor, obhajca, právnik, odvolací súd, súdne pojednávanie, predvolanie, rozsudok, trest smrti obesením, trest odňatia slobody*). Dokumentárnu a charakterizačnú funkciu má lexika reflektujúca obdobie totality (nielen) 50. rokov 20. storočia v Československu (*nomenklatúrny káder* (najvyšší predstavitelia štátneho aparátu v komunistických systémoch), *súdruh*, hovor. *eštebák* (príslušník alebo spolupracovník Štátnej bezpečnosti za totalitného režimu), *robotnícka trieda, nepriateľ režimu, februárka* (sídlo Štátnej bezpečnosti v Bratislave), *tatraplán, socializmus*).

Nasledujúci úryvok sa viaže na situáciu, keď pri tajnom slávení polnočnej omše v pracovnom tábore vojdú do baraku dozorcovia práve cez pozdvihovanie. Táto udalosť je zdrojom konfliktu (tenzie) medzi postavami reprezentujúcimi dve odlišné sociálne roly – dozorcovi a kňaza (politického väžňa). Na kontraste medzi kolokviálnou lexikou (fraz. *chytiť niekoho pod krk, triasť*

⁴¹ Pracovné tábory (najznámejšie sú v jáchymovskej oblasti), ktorých existencia sa viaže na obdobie 1949–1961, vznikali v okolí uránových baní (Jáchymov, Příbram, Horní Slavkov). Väzni (asi polovicu z nich tvorili politickí väzni, mukli – muži určení k likvidácii) ťažili uránovú rudu v šachtách. Areál bol obohatený dvoma radmi ostnatého drôtu a doplnený o strážne veže. Korekcia, chladná sivá miestnosť, bola nazývaná väzením vo väzení. Väzeň v nej trávil čas sám s obmedzeným prísunom jedla a vody (asi raz za tri dni).

(niekým), expr. *hulákať*, *človíčku*), registrovo motivovanou lexikou armádneho komunikačného registra (opakovaný výraz *pane veliteli*) na jednej strane a registrovo motivovanou lexikou náboženského (kresťanského) komunikačného registra (*hostia*, *Tělo Boží*, *Pán*, *anděl*, *Pánův anděl*) na strane druhej sa zakladá stupňovanie markantnosti a zážitkovosti. „Účinok spojenia jazykových prostriedkov viacerých registrov je zároveň indikátorom rozličných spôsobov riešenia medzi textovou tenziou a detenziou s výraznou tendenciou posilnenia komickosti.“⁴² Kolorit prostredia dotvára čeština v priamej reči postáv ako indikátor prostredia pracovných táborov v Československu v rokoch 1949 – 1961, v ktorých sa nachádzali prevažne českí dozorcovia a medzi väzňami českí⁴³ aj slovenskí duchovní. Táto skutočnosť reflektuje obdobie spoločenského a politického života v Československu v 50. rokoch 20. storočia.

Kňaz zdvihne ruku s hostiou k ústam, oblátku vloží medzi zvráskavené pery a po chvíľke ju prehltne.

Človíček ho oboma rukami chytil pod krk, trasie ním a huláka.

„Co jste to udělal? Vy jste to sněd, človíčku!“

„Ano, pane veliteli,“ dozná kňaz pokorne.

„Co to bylo?“

„Tělo Boží, pane veliteli.“

„Jak jste k němu přišel?“

„Pán mi jej poslal.“

„Po kom? Jméno! Chci vědet jméno!“

„Byl to anděl, pane veliteli. Pánův anděl.“

Človíček odmrštil kňaza. Poschodová postel' zahrkotala.

„Prohleďte to tady!“ (Temná zeleň, s. 48)

5. Charakteristika vybraných motívov

Motív sa chápe ako prvok vyabstrahovaný z konkrétnych textov, ktorý má jednak významovú stránku, ktorá nie je priamo viazaná na konkrétnu lexikálnu jednotku alebo spojenie (ten istý motív môže byť v texte pomenovaný rôzne, napr. motív *pomsty* môže byť pomenovaný *pomsta*, *odveta* alebo istou sekvenciou deja bez explicitného vyjadrenia), jednak má výrazovú stránku, teda konkrétne lexikálne stvárnenie (jedna alebo viac jednotiek lexikálneho systému). V textovej rovine je motív s lexémou zvyčajne tesne prepojený.⁴⁴ Túto jednotu motívu ako jednotky tematickej výstavby a lexémy, resp. rôzne realizácie určitého motívu, označuje A. Stich okazionálnym pojmom *motív-lexéma*.⁴⁵ V novelách Rudolfa Dobiáša sme zaznamenali isté (opakujúce sa) kľúčové motívy (resp. *motívy-lexémy*), ktoré pokladáme za typické pre jeho tvorbu. Vzhľadom na rozsah štúdie sa zameriavame iba na niektoré z nich.

5.1. Vianoce a máj

Medzi najvýznamnejšie medzníky v živote autora nepochybne patria dva momenty, a to zatknutie v predvianočnom období a prepustenie z väzenia v máji 1960. Táto mimoriadne dôležitá

⁴² Slančová, D.: Socioštylistická analýza románu Dominika Dána, c. d., s. 91.

⁴³ Postava otca Josefa odkazuje na osobu pátra Pevného z olomouckého Kopečka, ktorého R. Dobiáš spomína v zb. *Zvony a hroby: príbehy z prítmnia* práve v súvislosti so slávením polnočnej omše a vtrhnutím dozorcov do tábora počas pozdvihovania, porovnaj Dobiáš, R.: *Zvony a hroby: príbehy z prítmnia*. Bratislava: Dilema, 2000, s. 113.

⁴⁴ Šebek, J.: Motív a intertextovosť: vzťahy medzi texty v literárnevedných prácach Alexandra Sticha. In *Acta Universitatis Carolinae Philologica* 3 / *Slavica Pragensia* XLII, s. 212-213.

⁴⁵ Cit. podľa Šebek, J.: Motív a intertextovosť, c. d., s. 213.

životná skúsenosť sa premieta do častého využívania pomenovaní a slovných spojení spätých s obdobím **Vianoc** (*Vianoce – na Vianoce, pred Vianocami, Božie narodenie, Štedrý večer, (pred) vianočná atmosféra, vianočná jedlička, polnočná omša*) a s mesiacom **máj** (*máj, májové slnko, májová nedeľa*). Obidve obdobia sú najvýraznejšie tematizované v zbierke *Zvony a hroby*. „Bolestivé čaro“ Vianoc sa tematizuje v novele *Vianočná epištola*⁴⁶ a máj ako mesiac autorovej „slobody a nezávislosti“ v novele *Májová pieseň amnestovaného muža*,⁴⁷ ktoré však nie sú súčasťou výberovej tvorby v zbierke *Príbehy z prítmnia*.

Situovanie dôležitých udalostí v živote jednotlivých protagonistov noviel do obdobia Vianoc teda nie je náhodné. Tieto udalosti majú rozličný charakter (1), (2), (3), ale zároveň majú jedno spoločné, týkajú sa utrpenia ľudí nespravodlivo odsúdených totalitným režimom, väznených v pracovných táboroch, ako aj utrpenia ich rodinných príslušníkov.

(1) *Kováčikovho syna pri prechode frontu vzali Rusi a až po štyroch rokoch, na Vianoce, dostali od neho prvý list.* (Mladší brat,⁴⁸ s. 87)

(2) *Pred Vianocami profesor len zázrakom neskončil pod závalom.* (Temná zeleň, s. 24)

(3) *Zahľadeli sa do seba práve na Vianoce – cez polnočnú.* (Spoveď Márie Magdalény,⁴⁹ s. 128)

Predvianočné a vianočné obdobie nadobúda v Dobiášovej tvorbe nový rozmer. V postavách sa prebúda nostalgia za časom stráveným v kruhu rodiny, čím sa prehĺbuje ich bolesť a osamelosť vo väzení. V prípade veriacich protagonistov sa ožívujú aj spomienky na kresťanské tradície zviazané s Božím narodením, ktoré ich posilňujú vo viere a naplňujú ich pokojom. V ukážke (4) sa umierajúcemu politickému väzňovi Vincentovi pri spomienke na Vianoce vynára obraz kostola:

(4) *Vianoce. Určite sú Vianoce, pomyslí si. (...) Pach, podobný pachu horiacich sviec, ho opäť vráti do kostola. Žeby predsa len boli Vianoce? Oblizne si pery a pokúsi sa to vysloviť: Vianoce.* (Spoveď Márie Magdalény, s. 127).

Autor postuluje dôležitosť Vianoc ako **významného kresťanského sviatku v kontexte ne-slobody**. Vianoce môže sláviť väzeň vo svojom vnútri, aj keď sa nachádza uprostred cely (5), a polnočnú omšu zasa väznený kňaz tajne v tábore (6):

(5) *Nie, kdeže, motýle to v nijakom prípade nemôžu byť, ani chrústy, veď je koniec decembra, len nedávno som v duchu slávil Vianoce, ja, Lazar, ktorého Ježiš ešte len vyslobodí z hrobu.* (Cela,⁵⁰ s. 369).

(6) *Akurát cez pozdvihovanie vošiel dnu Človíček so svojou suitou. Darma sa nádejali, že na Štedrý večer nám dajú bachári pokoj. Okrem toho – obrad ich načisto pohltí, všetky zmysly aj inštinkty podriadili tajomnej chvíli.* (Temná zeleň, s. 48)

Rovnako ako v prípade Vianoc aj **máj** je obdobím (časovým úsekom), do ktorého autor situuje kľúčové momenty jednotlivých príbehov postáv (7), (8).

(7) *Začiatkom mája 1949 som dostal v služobnej pošte list s poznámkou: Otvorí veliteľ.* (Znovuzrodenie,⁵¹ s. 304)

(8) *Bola prvá májová nedeľa, keď som sa vybral na návštevu do Š., kde, ako som – sediac v motorovom vláčiku – dúfal, nájdem rodičov a sestru môjho najlepšieho priateľa.* (Znovuzrodenie, s. 304)

⁴⁶ Dobiáš, R.: Vianočná epištola. In Dobiáš, R.: *Zvony a hroby: príbehy z prítmnia*. Bratislava: Dilema, 2000, s. 112-117.

⁴⁷ Dobiáš, R.: Májová pieseň amnestovaného muža. In Dobiáš, R.: *Zvony a hroby: príbehy z prítmnia*. Bratislava: Dilema, 2000, s. 145-147.

⁴⁸ Dobiáš, R.: Mladší brat. In Dobiáš, R.: *Príbehy z prítmnia*. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 80-124.

⁴⁹ Dobiáš, R.: Spoveď Márie Magdalény. In Dobiáš, R.: *Príbehy z prítmnia*. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 125-140.

⁵⁰ Dobiáš, R.: Cela. In Dobiáš, R.: *Príbehy z prítmnia*. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 368-370.

⁵¹ Dobiáš, R.: Znovuzrodenie. In Dobiáš, R.: *Príbehy z prítmnia*. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 295-340.

Výnimočnosť tohto obdobia súvisí s autorovým prepustením z jáchymovského väzenia, ktoré približuje v novele *Veľká májová pobožnosť*. V úvode uvedenej novely lexéma **máj** neodkazuje primárne na kultúrne zakotvený koncept ČAS LÁSKY, ale autor ho nahrádza konceptom ČAS SLOBODY:

(9) *Bol máj, nie však lásky čas, ale čas amnestií, na ktoré sa väzni akéhokoľvek rangu a s akýmkoľvek paragrafom tešia celé mesiace, roky, ba desaťročia.* (*Veľká májová pobožnosť*,⁵² s. 379)

(10) *Máj – mesiac mojej slobody a nezávislosti.* (Májová pieseň amnestovaného muža, s. 146)

Iný rozmer má mesiac máj v kresťanskej tradícii. V rímskokatolíckej cirkvi sa spája s mariánskou úctou. Májovými pobožnosťami sa osobitným spôsobom uctieva Panna Mária. Súčasťou pobožností je modlitba ruženca, mariánske piesne, Loretánske litánie a pod. Na náboženskom koncepte ČAS MARIÁNSKEJ ÚCTY sa v danej novele zakladá aj nábožensky motivovaná metafora *májová pobožnosť*. Na vzťahu dvoch konceptov prisudzovaných mesiacu máj, teda konceptu ČAS LÁSKY a konceptu ČAS MARIÁNSKEJ ÚCTY, vzniká paralela medzi obdivom k dievčaťu (motív **hlasu** pozri 5.3.), do ktorého sa hlavný protagonista (politický väzeň – mladý muž – prepustený na základe amnestie po siedmich rokoch) zamiloval, a úctou k Panne Márii. Metafory z konceptuálnej oblasti NÁBOŽENSTVO reprezentované náboženskou lexikou (a slovesné metafory) predstavujú v ukážke (11) **metaforický komplex**,⁵³ ktorý zabezpečuje koherenciu, teda obsahovú súdržnosť, dlhšej časti textu. V tomto prípade plnia nábožensky motivované **rozvinuté metafory**⁵⁴ textovú funkciu. Pomocou nich autor (cez postavu mladého muža) vyjadruje svoje emócie spojené so zaľúbenosťou a čitateľovi sprostredkúva svoje sugestívne pocity a dojmy. Zážitkovosť sa premieta do figuratívnosti, ktorá je jazykovo stvárnená prostredníctvom metafor.

(11) (...) *bolo medzi nimi i jedno dievča a do toho som sa zamiloval, nie však na prvý pohľad, nevidel som ju totiž, len počul, jej hlas sa vznášal nad ostatnými ako Boží duch nad vodami, bol to nízko položený hlas, a predsa sa vypínal ponad ostatné, pokorne stúpaj dohora a vnikal do vesmíru, objímal skaly a pohládzal srny na zelených pastviskách, a aj keď bol najtichší, tak silnel, a keď zvučal ako medený kotol na nákove, dvíhal zo zeme vietor a vyletel s ním ako bájnny vták, ktorý má hniezdo v lone hviezd. Všetky moje nemé piesne nasýtily sa tým hlasom, nažili do rozpuku, moje jazvy sa zacelili, moje prsty pokrivila túžba po pohladení, slová môjho srdca ozvučil ten hlas, a vtedy som sa osmelil a rozhodol sa, že ich položím k nohám tej, čo ma vyvolala z hrobu. (...) Spev toho dievčaťa však vo mne zvučal aj naďalej, zurkotal ako potok, obmýval ma, očisťoval z nánosov špiny a blata. Pochopil som, že som bol účastníkom veľkej májovej pobožnosti. Bol máj, lásky čas.* (*Veľká májová pobožnosť*, s. 383)

5.2. Sneh a osuheľ

Na pobyt v jáchymovskom väzení odkazujú motívy **sneh** a **osuheľ** súvisiace s nepriaznivými prírodnými podmienkami, ktoré panovali v pracovnom tábore najmä v zimnom období, vyjadrené lexémami ako *sneh* (slovnými spojeniami *snehové vločky*, *snehové mračná*, *snežný prach*); *osuheľ*, *ľad*, *mráz*, *zima*. Na jednej strane sa prvky uvedeného synonymického radu

⁵² Dobiáš, R.: *Veľká májová pobožnosť*. In Dobiáš, R.: *Príbehy z prítmnia*. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 379-383.

⁵³ K pojmu metaforický komplex („Metaphernkomplex“) pozri Skirl, H. – Schwarz-Friesel, M.: *Metapher*, c. d., s. 65.

⁵⁴ „V básnickej strofe sa môže vyskytnúť aj viac metafor, ba niekedy sa vytvára medzi nimi vzájomná súvislosť a podmienenosť. V takomto prípade hovoríme o rozvinutej metafore.“ Porovnaj Žilka, T.: *HOMO ICONICUS*. In: *Philologia XXVIII*, 2018, č. 1, s. 13.

– často ako súčasť metafor – spájajú s **negatívnou evaluáciou** (12), na druhej strane – najmä v súvislosti s (pred)vianočným obdobím – sa môže spájať motív *snehu* s **pozitívnou evaluáciou** (13). K negatívnej evaluácii výrazne prispievajú jednak hodnotiace výrazy *rozzúrený, odporný, hnusná, prekliaty*, jednak substantíva konotujúce nebezpečenstvo, strach, smrť (*dravec* a expresívny subštandardný výraz *láger*), ktoré sú zdrojom expresívnosti. Štrukturálnym indikátorom sily výrazu je gradácia a opakovanie motívov (prostredníctvom lexikálnych jednotiek *osuheľ, sneh, zima*).

(12) *Osuheľ na ostnatých drôtoch sa ježila ako srst' rozzúreného dravca. Odporný sneh. Hnusná zima. Prekliaty láger.* (Temná zeleň, s. 63)

(13) *...posteľ je vystlaná snehom a mrazom* (Temná zeleň, s. 79) – *Sneh zároveň retušoval fotografiu krajiny, vyhladzoval hrboľaté, zjemňoval drsné, zľahčoval a zatajoval nebezpečné.* (Temná zeleň, s. 53)

Tento ambivalentný vzťah je občas súčasne prítomný na malej ploche textu (14) a (15):

(14) *Sneh sa valil na kamennú krajinu ako Božie dopustenie. Zdalo sa, že pod jeho ťarchou sa prehýbajú aj haldy, avšak zároveň sa v ľudoch šíril pocit, že táborové baraky sú útulnejšie, zem pod nohami teplejšia.* (Temná zeleň, s. 59)

(15) *A potom prišiel večer, keď sa najsamprv cez mesiac valili ťažké snehové mračná a potom sa opäť začal valiť sneh na krajinu. (...) Sneh pod našimi nohami bol voňavý a poddajný.* (Temná zeleň, s. 63)

Autor spája sneh s **konkrétnymi časovými úsekmi** a s udalosťami vyvolávajúcimi (pozitívne alebo negatívne) **spomienky**:

(16) *Alebo mi v očiach zazrel sneh, ktorý sa takmer bez prestania sypal vo februári 1956.* (Temná zeleň, s. 52)

(17) *Bol, tuším, koniec novembra, tej zimy prvýkrát snežilo, stáli sme pri večernom sčítaní s Kamagorem...* (Temná zeleň, s. 53)

(18) *potom prišiel večer, keď sa najsamprv cez mesiac valili ťažké snehové mračná a potom sa opäť začal valiť sneh na krajinu. Bol pondelok, na večeru sme mali rizoto...* (Temná zeleň, s. 63)

(19) *Pochovali sme ho v ten deň dopoludnia. Domov nám ho nedovolili previezť. Na pohreb sa nepamätám, ani na zádušnú omšu. Viem, že padal dážď so snehom.* (Mladší brat, s. 123)

5.3. Kameň a halda

Obdbie strávené v jáchymovských **uránových baniach** reflektujú lexémy **kameň** (predovšetkým v plurálovej podobe *kamene* a odvodená lexéma *kamenný*) a **halda**.⁵⁵ V inovatívnej metafore⁵⁶ HALDA AKO PRAJAŠTER (20) sa vyjadruje nezvyčajná kombinácia konceptov prostredníctvom spoločného znaku HLADNÝ (v zmysle NENÁSYTNÝ). Metafora založená na koncepte PRAJAŠTER je bližšie vysvetlená v ko-texte,⁵⁷ teda v nasledujúcej vete, prostredníctvom obrazu *prinášania obete* v kontexte pohanských praktík. Z tohto pohľadu možno *prajašterovi* pripisovať status akéhosi božstva (ako symbolu totalitného režimu), ktorému sa prinášajú nekrvavé a krvavé obete. Metaforický výraz *nekrvavé kamenné obete* odkazuje na uránovú rudu, *krvavá obeť* zasa odkazuje na smrť politických väzňov, teda na politické obete. Pohanský obraz

⁵⁵ Halda: násyp z odpadového materiálu, obyč. z baní a lomov, porovnaj Jarošová, A. – Buzássyová, K. (red.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2011.

⁵⁶ Prostredníctvom inovatívnych metafor sa vyjadrujú nezvyčajné kombinácie konceptov, porovnaj Skirl, H. – Schwarzfriesel, M.: Metapher, c. d., s. 31.

⁵⁷ Pod pojmom ko-text chápeme širšie jazykové okolie.

prinášania obete sa dostáva do protikladu s novozákonným spôsobom obetovania. „V tejto božskej obete, ktorá sa koná vo svätej omši, je prítomný a nekrvavým spôsobom sa obetuje ten istý Kristus, ktorý na oltári kríža ‚raz navždy obetoval seba samého krvavým spôsobom...‘, táto obeta (je) skutočne zmierna.“⁵⁸ „Život veriacich, ich vzdávanie chvály, ich utrpenie, ich modlitba, ich práca sa spájajú s Kristovým životom, s jeho vzdávaním chvály, utrpením, modlitbou, prácou a s jeho dokonalou obetou, a tak nadobúdajú novú hodnotu. Kristova obeta prítomná na oltári dáva všetkým generáciám kresťanov možnosť spojiť sa s jeho obetou.“⁵⁹ (podčiarkla M. T.)

(20) *Halda bola večne hladný prajašter, generácie baníkov mu deň čo deň prinášali nekrvavé kamenné obete a z času na čas aj obeť krvavú. Len preto mohla byť z roka na rok vyššia.* (Temná zeleň, s. 54)

Výraz *kamene* je ďalej súčasťou prirovnaní: ...*slová z jej úst vypadávali ako kamene zo skalnej steny* (Mladší brat, s. 90) – *Slová padali ako kamene a noc nimi oťažievala.* (Mladší brat, s. 84) – *Otázky lietali ako kamene...* (Úsmev,⁶⁰ s. 372), ktoré sú prostriedkom obraznosti a intenzifikácie vyjadrenej skutočnosti. Obraznosť je posilnená prítomnosťou pohybových slovies (*vypadávali, padali, lietali*), čím sa dosahuje dynamickosť výrazu. V prirovnaniach sa prejavuje figuratívnosť slúžiaca na dosiahnutie markantnosti, teda na vyvolanie „živšej“ predstavy deja.⁶¹

5.4. Oči a hlas

K charakteristickým črtám novelistickej tvorby Rudolfa Dobiáša nepochybne patria aj motívy *oči* a *hlas*, vyjadrené lexémami *oči*, *pohľad* a *hlas*. Autor ich často prostredníctvom obrazných pomenovaní využíva na **kladnú alebo zápornú charakteristiku postáv**: *Zatial' čo som ja počúval trblietavý hlas otca Josefa otvorenými ústami, Kamagore ho neznášal, zakaždým vychádzal na chodbu a tak mu dával najavo svoje pohrdanie Bohom.* (Temná zeleň, s. 24) – *Oči, tuším, zelené, iskrili ako čistý sneh na slnku.* (Temná zeleň, s. 57) – *Pozrel na mňa očami modrými ako obloha a hlasom trblietavým ako voda sa ma spýtal, ako sa volám krstným menom.* (Temná zeleň, s. 19) – *Ten diabol, mladý, švárny mučiteľ, s očami čiernymi ako uhliky, nikdy nezabudol poznamenať, že muža môžu odsúdiť aj na smrť...* (Spoveď Márie Magdalény, s. 133), na **pozitívne alebo negatívne hodnotenie istých okolností**: *...reflektory i táborové svetlá za ňou žmurkali na nás ako vlčie oči, obkolesujúce čierny chumel' trestaneckých tiel.* (Temná zeleň, s. 53) – *Padal sneh, snehové vločky sa priliepali na sklá zamrežovaných okien, nazerali dnu a pripomínali mi oči zvedavých anjelov.* (Temná zeleň, s. 39), ako aj **na vyjadrenie emócií či na zobrazenie vnútorného rozpoloženia jednotlivých postáv**: *Matkin hlas, donedávna tichý a hladký, stvrdol...* (Mladší brat, s. 90) – *V jeho hlase sa ako hmla nad nížinou stlalo úprimné sklamanie i trochu silené rozhorčenie. (...) Učiteľov hlas sa odrážal od bielych stien triedy a ako ľadovec padal na obnažené hlávky deväť, desať, jedenásťročných žiakov.* (Mladší brat, s. 96) – *Oči sa jej rozsvietili ako smaragdy.* (Temná zeleň, s. 58) – *Oči im v prítmi kostola planuli ako sviece.* (Spoveď Márie Magdalény, s. 128).

Mimoriadna **emocionálnosť výrazu**, založená na tenzii, je prítomná v ukážke (21) opisujúcej posledné momenty stretnutia s bratom nespravodlivo odsúdeným na smrť v Justičnom paláci. Primárne sa tento výraz dosahuje syntaktickými prostriedkami (príp. expresívnymi syntaktickými konštrukciami), ale svoju úlohu zohrávajú aj metaforické (ako aj nemetaforické) výrazy

⁵⁸ Tridentský koncil, 22. zasad., Doctrina de ss. Missae Sacrificio, kap. 2: DS 1743. Cit. podľa Katechizmus katolíckej cirkvi. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 1999, s. 350.

⁵⁹ Katechizmus katolíckej cirkvi, c. d., s. 350.

⁶⁰ Dobiáš, R.: Úsmev. In Dobiáš, R.: Príbehy z prítmí. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 371-372.

⁶¹ Miko, F. – Popovič, A.: Tvorba a recepcia, c. d., s. 172, s. 189.

spojené s lexikálnym prostriedkom (resp. s motívom) **oči** a s lexémami *zvuky, stony, slová* (motív **hlasu**). K posilneniu emocionálnosti prispieva expresívnosť výrazu založená na prítomnosti expresivizmu *vytrestený* v slovnom spojení *s vytrestenými očami*. Sila výrazu sa zasa dosahuje hromadením synonymných výrazov *volať* a *prosiť*. Figuratívnosť výrazu súvisiaca s metaforickými vyjadreniami (*očami volá, prosí*) je zdrojom markantnosti a zážitkovosti.

(21) „Koniec návštevy.“ *Tomáš vstal, ale sa zatackal a opäť si sadol. Pokúsil sa zapáliť si cigaretu, ruky sa mu však triasli a nedokázal otvoriť zápalkovú škatuľku. Zahanbene na nás pozrel. Zrenice očí mal neuveriteľne rozšírené, mal som pocit, že vyplnili celú miestnosť. Videl som, ako tými očami volá mamu, ako ju prosí, aby mu pomohla, aby ho zachránila. Ale cez pery sa ledva pretisli zvuky, podobné viac stonom než slovám. „Mama. Braček. Povedzte otcovi... pozdravujem. Prosím Vás, ujo, pomáhajte im. Zbohom. Pochovajte ma doma.“ (...) „Zbohom a neboj sa,“ povedal ujo. „Koniec návštevy, odsúdený, zopakovala dozorkyňa. Tomáš nereagoval. S vytrestenými očami pozeral na mamu, raz na uja, len na mňa akoby v tej chvíli zabudol.* (Mladší brat, s. 122)

Motív **oči** a **hlasu** autor využíva pri **reflektovaní totalitných pomerov**, keď vykresľuje hrôzy väzenia, ponížovanie a bezmocnosť jednotlivcov voči totalitnému režimu, ktorý kruto potláčal ľudské práva: *Keby ho neboli pripravili o hlas, mohol by Márii vysvetliť, že nielen ľudia, ale i čas je klamár a mystifikátor.* (Spoveď Márie Magdalény, s. 129) – *Lenže obkolesovalo nás more ľudských bytostí, ktoré mali oči a najmä uši.* (Temná zeleň, s. 54) – *Počul hlasy, odsunuté do zabudnutia, znovu do neho zobali nemilosrdnými zobákmi. Videl tváre so špicatými nosmi a očami, v ktorých nebolo štipky zľutovania.* (Koniec cesty,⁶² s. 230)

6. Záver

V novelistickej tvorbe Rudolfa Dobiáša sa prelína literárna komunikačná sféra s náboženskou komunikačnou sférou spätou s náboženstvom ako osobitnou sociálnou inštitúciou. V rámci kresťanského makrosociálneho registra (resp. rímskokatolíckeho komunikačného subregistra) je výrazný kňazský mikrosociálny komunikačný register viažuci sa na sociálnu rolu kňaza. Okrem kresťanského komunikačného registra je dominantný aj väzenský komunikačný register. Z väzenskej komunikačnej sféry možno vyčleniť makrosociálny subregister pracovného tábora zastúpený registrovo motivovanou lexikou, ktorá je zároveň dokladom obdobia 50. rokov 20. storočia v Československu. Socioštylémy, jazykovo realizované predovšetkým registrovo motivovanou lexikou, sú súčasťou komplexnejších štylistických kvalít. Kombinácia registrovo motivovanej lexiky rozličných komunikačných registrov je zdrojom markantnosti, kontrastu a komickosti. Irónia výrazu sa realizuje na pozadí významového protikladu medzi vypovedaným a skutočným zmyslom založeným na sémantickom posune lexikálnych prostriedkov. Za charakteristickú črtu individuálneho štýlu Rudolfa Dobiáša možno pokladať prítomnosť viacerých motívov v novelách zbierky *Príbehy z prítmnia*. Kľúčové motívy ako *Vianoce* a *máj*, *sneh* a *osuhel*, *kameň* a *halda*, *oči* a *hlas* jazykovo stvárnené prostredníctvom rozličných lexém odkazujú na životnú skúsenosť autora a sú prostriedkom uplatňovania viacerých výrazových kategórií (kvalít). Prostredníctvom metafor a prirovnaní sa realizuje figuratívnosť a markantnosť výrazu. K posilneniu emocionálnosti prispieva expresívnosť výrazu založená na prítomnosti expresívne motivovaných lexikálnych prostriedkov. Pre tvorbu Rudolfa Dobiáša je charakteristický aj bohatý výskyt alúzií odkazujúcich na biblické texty, preto by sa ďalšia analýza noviel mohla zamerať aj na prítomnosť aluzívnosti výrazu ako jednej z kategórií rozvíjajúcej ikonickosť výrazu.

⁶² Dobiáš, R.: Koniec cesty. In Dobiáš, R.: Príbehy z prítmnia. Bratislava: Hlbiny, 2014, s. 214-242.

Spezifische Ausdrucksmittel in den Novellen von Rudolf Dobiáš als Indikatoren für den individuellen Stil des Autors

Monika Turočková

Als ehemaliger politischer Häftling thematisierte Rudolf Dobiáš in seinen Novellensammlungen *Temná zeleň* ‚Tiefes Grün‘ (1996), *Tajní ľudia* ‚Geheime Leute‘ (1999), *Zvony a hroby* ‚Glocken und Gräber‘ (2000) und *Znovuzrodenie* ‚Wiedergeburt‘ (2007) die Zeit der politischen Repression in den 1950er Jahren in der Slowakei. Eine Art Querschnitt durch Dobiášs schriftstellerisches Werk ist eine Auswahl von sechzehn Novellen aus den oben genannten Sammlungen, die in der Sammlung *Príbehy z prítmnia* ‚Geschichten aus dem Halbdunkel‘ (2014) zusammengefasst sind. Im vorliegenden Beitrag konzentrieren wir uns auf die textuelle und soziostilistische Analyse der spezifischen Ausdrucksmittel und Ausdruckskategorien, die in den Novellen der oben genannten [o. g.] Sammlung verwendet werden, um den individuellen Stil von Rudolf Dobiáš zu charakterisieren. Die Kombination registermotivierter Lexik verschiedener kommunikativer Register (christlich geprägte Sprache, Häftlingssprache, Umgangssprache) bildet die Grundlage für die Markantheit, den Kontrast und die Komik des Ausdrucks. Ein dominierendes Merkmal des individuellen Stils von Rudolf Dobiáš ist das Vorhandensein von Motiven wie *Weihnachten* und *Mai*, *Schnee* und *Rauhreif*, *Stein* und *Geröllhalde*, *Augen* und *Stimme*, die auf die Lebenserfahrung des Autors verweisen und ein Mittel zur Anwendung verschiedener Ausdruckskategorien sind.